

BİBLİYOGRAFYA :

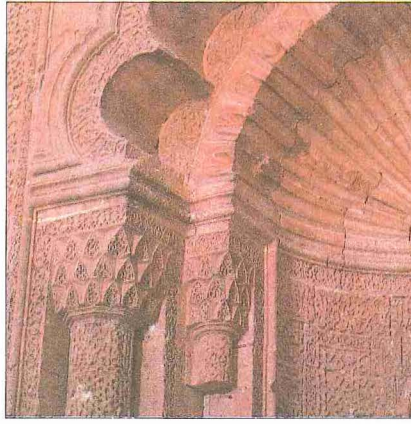
İbnü'l-Kalânîsî, *Żeylû Târîhi Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 135, 138, 169, 170, 199, 208, 243, 266; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, British Museum, nr. Oriental 5803, vr. 167^a vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 445 vd.; XI, 7 vd.; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 123, 124, 185, 186, 225, 253, 254, 271; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 133-240; İmâdüddin Halil, *el-İmâratü'l-Artukıyye fi'l-Cezîre ve's-Şâm*, Beyrut 1400/1980; Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *JA*, I/1, s. 219-227; Faruk Sümer, "Döğörlere Dâir", *TM*, XI (1951), s. 139; Ali Sevim, "Temurtas'ın Haleb Hâkimiyeti", *TTK Belleten*, XXXV/100 (1961), s. 571-581; a.mlf., "Artukoğlu İlğazi", *a.e.*, XXVI/104 (1962), s. 640-691; a.mlf., "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *a.e.*, XXVI/103 (1962), s. 501-520; a.mlf., "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *a.e.*, XXV/101 (1962), s. 121-146; Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Dîn İl-Ghâzî", *Isl.*, sy. 58 (1981), s. 250-292; a.mlf., "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century", *Sl.*, sy. 54 (1981), s. 129-153; M. Fuad Köprülü, "Artuk-Oğulları", *İA*, I, 617 vd.; Cl. Cahen, "Artukids", *EI*² (İng.), I, 662-667.

ÇOŞKUN ALPTEKİN

Artuklu Sanatı. Artuklu sanatı, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde gelişerek etkisini uzun süre devam ettiren bir Türk-İslâm sanatıdır. Bu sanat Artuklular'ın hüküm sürdükleri, Fırat nehrinin kolları arasında kalan coğrafi bölge ile el-Cezîre'de (Kuzey Mezopotamya), 1071'den sonra Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir. Artuklu sanatını Artuklu siyasî tarihinde olduğu gibi bölgelere ayırarak incelemeye gerek yoktur. Çünkü bölgelere göre farklılıklar, küçük ayrıntılarda görülen bazı mahallî özelliklerden ibarettir.

Artuklu cami ve medreseleri, bu yapı tiplerinin erken devir Anadolu Türk sa-

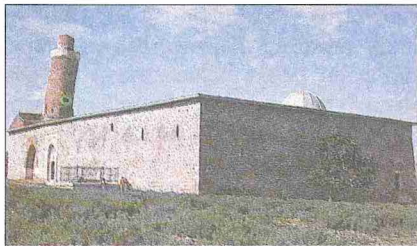
Koçhisar (Kızıltepe) Ulucamii'ndeki zengin taş işçiliğini gösteren bir detay - Mardin

natındaki gelişmeleri açısından önemli bir yere sahiptir. Mihrap önünde kubbesi bulunan, enine gelişmiş ana mekânlı ve geniş avlulu cami tipi, önce Artuklular'da kapalı bir bölge üslubu olarak kalmış, fakat XIV. yüzyılın sonlarına doğru Beylikler döneminde tekrar ortaya çıkarak Anadolu mimarisini dolaylı biçimde etkilediğini ortaya koymuştur. 552 (1157) tarihli Silvan Ulucamii, enine dikdörtgen bir alanı kaplayan ve son araştırmalara göre bir avlunun güneyinde yer alması gereken kesme taştan bir yapıdır. Dört nefin üçünü mihrap önünde 13.50 m. çapındaki mukarnas tromplu kubbe keser. Üç yönde üçer kemer açıklığı ile yanlara bağlantısı bulunan bu kubbe, Büyük Selçuklular'ın İsfahan Cuma Camii'ndeki Melikşah'ın yaptırdığı kubbenin esaslarını tekrarlayan batıdaki ender örneklerdendir. Kuzey cephesinde görülen küçük nişlere sahip kabartma şeridi, içte de bazı yerlerde tekrarlanmıştır. Minaresindeki en erken tarihli kitâbenin 572 (1176-77) yılını gösterdiği Mardin Ulucamii, XIV. yüzyıla kadar devamlı değişikliğe uğramış olmakla birlikte avlusunun kuzeyinde yer alan çifte minaresi ve revaklı avlusu ile mihrap önü kubbeli cami tipinin diğer bir örneğini teşkil eder. Yavlak Arslan tarafından başlatılıp 601 (1204-1205) yılında kardeşi Artuk Arslan tarafından tamamlatılan Kızıltepe (Dunaysır) Ulucamii, Artuklu mimarisinin en önemli eseridir. Köşelerinde minarelerin yer aldığı geniş avlunun güneyine, yine enine oturtulan binanın üç nefinden ikisini mihrap önü kubbesi kesmektedir. Fark-

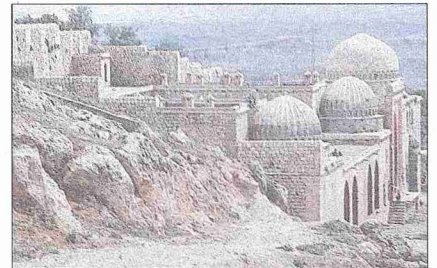
lı şekillerde işlenmiş dört trompu ve kuzey cephesindeki zengin taş işçiliği gösteren avlu bağlantıları ile bir benzeri bulunmayan mihrabı çok ünlüdür. Harput'ta 551 (1156) yılına tarihlenen Ulucami, planlaması bakımından olduğu kadar tuğlanın geniş ölçüde kullanılması açısından da Büyük Selçuklular'ın 529 (1135) tarihli Zevvâre Cuma Camii'ne yakın özellikler gösterir. Büyük Selçuklu cami mimarisi ile Zengî sanatının kuvvetli tesiri altında Artuklu ustaların yaratma heyecanı ile meydana getirilen Artuklu camileri, Anadolu Türk mimarisinin âbidevi öncüleridir. Revaklı avlu, içten ve dıştan yapıya hâkim olan mihrap önü kubbesi, iç avlu, köşelere konulan minareler, zengin taş işçiliği ve örtülerde tuğla kullanılması gibi özellikler XII. yüzyıl içinde ilk defa bu yapılarda gerçekleştirilip XIII ve XIV. yüzyıllarda değişik ölçülerle devam ettirilmiştir.

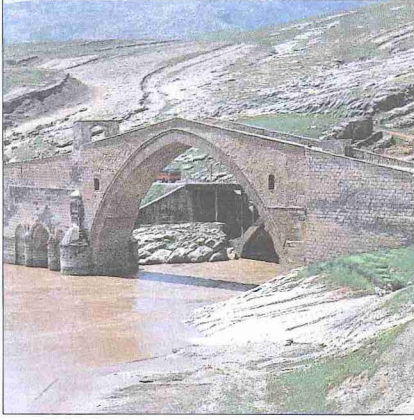
Anadolu'da başlıca iki tipte gelişen medreselerin açık avlulu olanları da ilk defa Artuklular tarafından yapılmışlardır. XII. yüzyılın başlarında bir külliye halinde ortaya çıkan ve büyük kısmı bugün harap durumda bulunan Mardin Eminüddin Maristanı (bimaristan) hastahane, hamam, medrese ve camiden meydana gelmektedir. XII. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait iki katlı Mardin Hatuniye Medresesi, revaklı avluya sahip iki eyvanlı Anadolu medreselerinin en erken tarihli olarak günümüze ulaşmıştır. 595 (1198-99) tarihli Diyarbakır Zinciriye Medresesi ile aynı tarihte yapımına başlanan yakınındaki Ulucami'ye kuzeyden bitişik iki katlı Mesudiye Medresesi, revaklı avlulu ve kesme taş işçiliğiyle dikkati çeken ilk medreselerdendir. Bu gelişme XIII. yüzyılın ilk yarısında Mardin'deki Sultan İsmâ (Zinciriye) Medresesi ile Şehidiye Medresesi'nin büyük ölçülere varan planlamasında devam eder.

Harput Ulucamii - Elazığ

Sultan Kasım Medresesi - Mardin

Malabadi Köprüsü'nün restorasyondan sonraki durumu - Diyarbakir

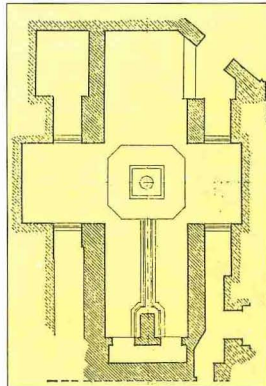
Bu yapılarda, Artuklu mimarisinde de-ğişik bir biçimde ele alınan ve ilk kıpır-tiları Diyarbakir Mesudiye Medresesi'nde görülen, tek avlu çevresinde uzaklaşmış medrese tasarımının ileri bir uygulaması ortaya çıkmaktadır. Medrese ile türbe ve mescidi ayrı avlular etrafında topla-mak kaygısına katılan dilimli kubbeler, geniş cephe ve iç avlu gibi unsurlar, ya-kındaki Sultan Kasım (Kâsımîyye) Med-resesi'ni de etkilemiştir.

Artuklu sanatının en önemli yapıla-rından biri, Diyarbakir'da 1961-1962 ka-zıları ortaya çıkarılmış olan saraydır. İçkale'de, Saraykapı adını taşıyan geniş kemerin yanında Toptepe mevkiinde bu-lunan sarayın, Artukoğlu el-Melikü's-Sâ-lîh Nâsirüddin Mahmûd b. Muhammed'in (1201-1222) zamanına ait olduğu kabul edilmektedir. Bu bina, kazılarla cehen-nemlik (hypocaustum) kısmı ortaya çıka-rılan hamamı, Dicle'nin karşı kıyısındaki bir kaynaktan su getiren künk sistemi ve divanhanesi ile Evliya Çelebi'nin de önemine temas etmiş olduğu bir saray kalıntısıdır. Dört eyvanlı şemaya sahip olan saray divanhanesinin güney eyva-nında yer alan zengin mozaik ve çini süs-lemeli bir selsebil, çini döşeli kanallarla eyvanların ortasındaki fiskiyeli ve yine gösterişli mozaik ve çinilerle kaplanmış sekizgen bir havuza ulaşmaktadır. Ana-dolu Türk mimarisinde ilk defa görülen renkli taş ve küp cam mozaikler geomet-rîk motifler oluşturmakta, aralarında da balık ve ördek figürleri bulunmaktadır. Bu saray Mardin Firdevs, Rişmil, Hârizm, Harput ve Hisnikeyfâ Artuklu sarayları

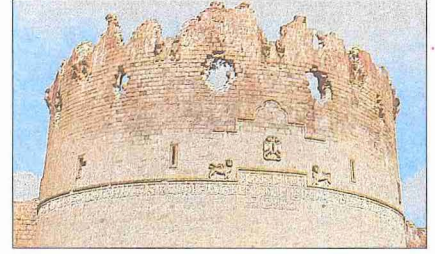
içinde en iyi bilinenidir. Mardin'deki Fir-devs Köşkü denilen saray kısmen ayak-ta ise de Rişmil ve Hârizm mevsimlik sarayları bugün ortada yoktur. Harput ve Hisnikeyfâ kalelerindeki saraylar ise ancak kazılarla aydınlatılabilecek durum-dadır.

Anadolu'daki ilk Türk hamamları da başlıcaları Mardin'deki dört hamam ol-mak üzere yine Artuklu dönemine ait-tir. Bağımsız bir mezar anıtına rastlan-mayan Artuklu mimarisinde türbeler, genellikle medreselerin içinde tasarlan-mıştır. Kaynaklardan, Artuklular'ın bazı han ve kervansaraylar yaptırmış olduk-ları öğrenilmekte, ancak ticaret yolları-nın emniyeti bakımından daha çok köp-rülere önem verdikleri anlaşılmaktadır. Hasankeyf'teki Dicle Köprüsü ile Diyar-bakir-Bitlis yolu üzerindeki Batman Su-yu (Malabadi) Köprüsü, tek gözlü büyük açıklık ve figürlü kabartmalarıyla, Di-yarbakir-Eğil yolu üzerindeki Devegeçidi Suyu Köprüsü de çok gözlü yapısıyla bel-li başlı örneklerdir. Kartal ve arslan ka-bartmaları kadar kitâbe kuşakları ile de dikkatleri çeken Diyarbakir surlarındaki Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçları, askerî mimari konusunda Artuklular'ın ulaştığı noktayı gösteren en önemli kalın-tıdır. Artuklu yapılarında çok sayıda usta ve mimar adına rastlanmaktadır. İsâ Ebû Dirhem, Ca'fer b. Mahmûd, Os-man b. Takak, İbrâhim b. Ca'fer, Yahyâ b. İbrâhim es-Sarafi devrin mimarisini yönlendiren ustaların bugüne adları ula-şabilenleridir. Kitâbelerde Sultan el-Me-likü's-Sâlih Mahmud'un "tersîm"inden bahsedilmiş olması da Artuklu mimari-sinin bölgede kurmuş olduğu kuvvetli üslûp ve geleneğin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Yapılardaki taş süslemeler ve figürlü plastik yanında Artuklu sikkelerinde de özellikle kartallı armalar ve insan figür-

Artuklu Sarayı'nın planı

Diyarbakir surlarının Yedi Kardeş burcu

leri görülmektedir. Genellikle Oğuzlar'ın Kayı boyu damgasını kullanmış olan Ar-tuklular, bu soyut sembolün yanında fi-gürlü kabartmaları da kullanmışlardır. Artuklu tasvir sanatında, Diyarbakir Sa-rayı'nda yazılmış ve resimlenmiş olan Cezeri'nin ünlü "otomatlar" kitabı *Ki-tâb fi ma'rifeti'l-heyeli'l-hendesiyye* de minyatür tekniğinde yapılmış bol sayı-daki krokileriyle önemli bir yer tutmak-tadır. Artuklu maden sanatı, Türkiye ve dünya müzelerine dağılmış XIII. yüzyıla tarihlenen ve "Artuklu bölgesi eserleri" diye tanımlanan kakma maden işleri, çe-şitli tekniklerle meydana getirilmiş ünlü kapı tokmakları, aynalar, taslar ve gü-ğümlemlerle tanınmaktadır. Bu eserlerde Musul, Atabegler ve Selçuklu maden üs-lûplarına yakın benzerlikler görülür. Bu dönemin çini sanatı hakkında Diyarbakir Sarayı'nda bulunan çiniler bir dereceye kadar fikir vermektedir. Seramik hakkın-da ise devam etmekte olan Samsat ka-zılarının aydınlatıcı olacağı anlaşılmak-tadır.

BİBLİYOGRAFYA:

Gabriel, *Voyages*; Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarîsinin Kaynak ve Sorunları*, İstan-bul 1965; Oktay Aslanapa, "Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakir", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca. Venezia* 1963, Napoli 1965, s. 13-31; a.mlf., *Türk Sanatı*, İstanbul 1973; a.mlf., "Diyarba-kir Sarayı Kazısından İlk Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XI/2, Ankara 1962, s. 10 vd.; Metin Sözen, *Diyarbakir'da Türk Mimarîsi*, İstanbul 1971, s. 225-228; Ara Altun, *Anado-lu'da Artuklu Devri Türk Mimarîsinin Geliş-mesi*, İstanbul 1978; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Süsleme ve El Sanatla-rı*, Ankara 1978; Ülker Erginsoy, "Maden Sa-natı", *Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Süsle-me ve El Sanatları* (Gönül Öney), Ankara 1978, s. 153-179; a.mlf., "1978-1979 ve 1981 Yılı Samsat Kazılarında Bulunan İslam Dev-ri Buluntularıyla İlgili İlk Haber", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, I, İzmir 1982, s. 71-81.

